

Diverzifikáció és integráció a posztszovjet energetikában

Deák András György

Létezik-e még posztszovjet energetikai tér?

Posztszovjet térség energetikai értelemben már nem létezik. Önmagában a „szovjet” elé biggyesztett „poszt” előtag is indirekt módon arra utalt, hogy a régiónak a szovjet iparági örökség révén való összetartozása nem feltétlenül tartós. Sőt, amennyiben a posztszovjet nemzeti energiapolitikák közös jellemvonását keressük, leginkább a „posztszovjet” jelző kiküszöböléséről, a kényszerek és a kölcsönös függések arányainak csökkentéséről lehetne beszélni. Transzitdiverzifikációk, új piacok feltárása, a nemzeti energiapolitikák kialakítása jellemezte a korszakot, beleértve többek között magát Oroszországot is, amely elvileg a leginkább képes lett volna a térség egyben tartására. Voltak, akik óvatos politikával érték el (mint például a kazah vagy az azeri elit), volt, ahol látványos konfliktusok révén történt (mint pl. az orosz–ukrán vagy az orosz–törkmén esetben), de a posztszovjet interdependenciák jelentősége mára drámaian lecsökkent. Több mint húsz évvel a Szovjetunió szétesését követően bizton állítható, hogy a legtöbb meghatározó ponton a térség szuverenitásainak az útja szétvált. Bár az egyes csoportokon belül – és néha között is – megváltozott formában és mértékben fennmaradtak az interdependenciák, de egységes térről már aligha lehet beszélni.

A termelők között radikálisan csökkent az infrastrukturális örökségből fakadó tranzitkényszer. Türkmenisztán a frissen megépült kínai gázvezetékén már 2012-ben több mint kétszer annyi gázt exportált Kínába, mint Oroszországba. Azerbajdzsán posztszovjet kivitele jelentéktelen (főleg a szomszédos Grúzia kivételével), szinte teljes olajexportja Törökország felé irányul, a 2006-ban átadott Baku–Tbiliszi–Dzsejhán-vezetéken. Oroszország a kilencvenes évek végétől céltudatosan kizárja a tranzitot az olajkereskedelméből, és jelenleg hasonlóképp csökkenti azt a gázkereskedelemben is. Ma már Kazahsztán és Oroszország is rendelkezik távol-keleti vezetékekkel – a késő szovjet időszak iparági tervezésében ez legfeljebb a távoli víziók kategóriájába tartozott. A trendeket vizsgálva megállapítható, hogy az elkövetkező hat-nyolc évben a posztszovjet

„belkereskedelem” és tranzit aránya a teljes nemzeti energiaexportokon belül tovább fog csökkenni.

A posztszovjet régió differenciálódása nemcsak a kölcsönös függések mértékének csökkenését jelenti. Sok vonásban különböznek a termelési modellek, valamint az azokhoz tartozó nemzetközi kontextus is. Az utóbbi évek folyamán Azerbajdzsánban a szinte teljes olajtermelést adó Azeri–Chirag–Gunashli- (ACG-) mezőt egy főleg nyugati cégekből álló PSA-konzorcium,¹ Kazahsztán olajkitermelő egységeit, a geopolitikai többvektorúságnak megfelelően, különféle nyugati, orosz és távol-keleti vállalatok, míg a kelet-türkmenisztáni gázmezőket Kína erőteljes segítségével állították üzembe. Maga Oroszország is mind az olaj-, mind a gázipar tekintetében túl van egy befektetési cikluson, bizonyítva az orosz tulajdonú „posztszovjet” vállalati struktúra életképességét. Ezek a döntések nem pusztán szűken értelmezett iparági kényszerek és megfontolások következményei, de tükrözik a helyi elit tágabb kitekintésű, stratégiai megfontolásait is.

Az új szuverenitások létrehozták saját, nemzeti energiaipari döntéshozatalukat, szabályozási rezsimeiket és vállalati struktúráikat. Az azeri SOCAR, a kazah KazMunaiGaz, a türkmén Türkmengaz vagy az orosz magán- és állami vállalatok szerves részét képezik a posztszovjet államépítésnek. A helyi nemzeti elitek magas szinten beágyazódtak ezekbe a struktúrákba, a jólét legfőbb forrása, a nemzeti függetlenség záloga ezen iparágak jövője lett. Az itt kialakult szervezeti rendet, prioritásokat és döntéshozatali algoritmusokat csak mérsékelten befolyásolja szovjet elődjük. A centralizált szovjet olaj- és gáziparban a szövetségi köztársaságoknak soha nem volt autonómiájuk, minden érdemi döntést Moszkvában hoztak. 1991-ben azonban ezek a döntéshozatali szintek átkerültek a helyi elitek kezébe, azoknak át kellett venniük az iparági irányítást. Azonban ez nemcsak egyszerű, a hierarchián belüli szintlépés volt, minőségi változás is jelentett egyben. Az új feladatok legtöbbször a nemzetközi szektorális nyitásból, az új külpolitikai kontextusból fakadt. Alkalmazkodni kellett a tervgazdaságot követő, piacorientáltabb környezet kihívásaihoz, kiépíteni a nemzetközi relációkat, sok esetben pedig szükség volt a nyugati befektetők számára kedvező befektetési rezsimek kialakítására is. Az olyan vezetőknek, mint (akár már csak a gorbacsovi időkben) a szovjet döntéshozatalban magasra jutott Nazarbajevnek vagy a masszív nomenklaturális háttérrel rendelkező Alijevnek, a nyugati konzorciális gyakorlat, a külföldi cégekkel való egyezkedés és a helyi szabályozás kialakítása teljesen új, soha nem látott kihívást jelentett. Kisebb mértékben, de még a második vagy harmadik vonalból 1991-ben a csúcsra jutott orosz vállalati vezetőknek is hasonlóan új élményt jelentett a külföldi közegbe való beilleszkedés.² Éppen ezért, az erős műszaki-technológiai örökségtől eltekintve, mind gazdasági, mind politikai értelemben már a függetlenség első pillanatától fogva szinte a nulláról indultak a helyi elitek. A posztszovjet energiapolitikák ezekben a vonatkozásokban majdhogynem zöldmezős területeknek számítottak. Az ebből adódó kihívásokra a helyi kormányzatok más-más válaszokat adtak; a posztszovjet

megoldások diverzitása nem kisebb, mint a szintén rendkívül vegyes, különböző kulturális-történelmi háttérrel rendelkező közel-keleti országoké.

Ennek megfelelően a posztszovjet régió mára három, egymástól földrajzilag és infrastrukturálisan elkülönülő alrégióra bomlott. Egyrészt a Kaukázus (Örményország nélkül) – lényegében Azerbajdzsán, szektorálisan erős nyugati-török orientációval, grúz tranzittal és Oroszországtól teljesen független iparággal. Másfelől Közép-Ázsia, kiemelten a két exportőr, Kazahsztán és Türkmenisztán, amelyek továbbra is fenntartanak bizonyos fokú, jelentőségében csökkenő iparági kapcsolatrendszerrel Oroszországgal, de egyre erőteljesebben Kína felé fordulnak. Végezetül Oroszország és a FÁK nyugati tagállamai, bizonyos mértékig beágyazva az orosz–nyugati szektorális és politikai kapcsolatrendszerbe. Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy az energetika ne lenne külpolitikai tényező. Az energetikai döntések a régióban egységesen komoly politikai beágyazottsággal bírnak, szinte mindig az aktuális politikai vezetés mondja ki bennük a végső szót. A politikai vezetők pedig politikai-stratégiai szempontokat is érvényesítenek, nem pusztán gazdasági-pénzügyi megfontolások vezérik őket. Ugyanakkor a különállás azt jelenti, hogy éppen ezek a gazdasági-pénzügyi, szektorális megfontolások azok, amik nem erősítik a posztszovjet relációkat, hanem éppenséggel függetlenek tőlük vagy gyengítik azokat. Így például Baku Karabah-politikájában biztosan nagy szerepet játszik Moszkva, s tekintettel is lehet rá bizonyos kényes energetikai döntéseknél. Azonban Ilham Alijev aligha tárgyal érdemben energetikai befektetésekről Moszkvával, és Oroszországnak alig-alig van hatása az azeri exportbevételek jelenlegi és jövőbeli szintjére. Oroszország exogén tényező az azeri energetika számára. Tekintettel a szektor jelentőségére, a három alrégió közti kapcsolatok szintjén az energia a posztszovjet centrifugális nyomaték egyik legfőbb forrása.

Makrogazdasági háttér – külső exportoffenzíva és belső polarizáció

Ettől függetlenül és részben ennek ellenére, a nemzetközi politikában a térséggel kapcsolatos egyik legfőbb tétel az energetikai jelentőségének az elmúlt húsz évben bekövetkezett növekedése. A két jelenség nem zárja ki egymást: attól, hogy a belső interdependenciák csökkentek, a régió egészének teljesítménye nem feltétlenül esett vissza. Az olaj jelentőségének a régió életében való növekedése két fontos makrogazdasági tényezőre vezethető vissza: 1) a posztszovjet térség termelői jelentősen növelték exportteljesítményüket; 2) az említett alrégiókban drámaian megnőtt az energiakereskedelem aránya a bruttó összterméken belül.

A posztszovjet régió valójában nem termel érdemben több olajat ma, mint a nyolcvanas években. Az 1987-es, 12,6 millió hordó/napos szovjet csúcstól csak húsz évvel később, 2007-ben sikerült újra elérni.³ 2012-ben a térség aggregált termelése 13,6 millió hordó/nap

volt, ami – tekintetbe véve a nyolcvanas évek közepe óta bekövetkezett, majdnem 50%-os globális piaci bővülést – éppenséggel visszaszorulásként is értékelhető. Az érdemi változás a posztszovjet régió fogyasztásának közel 50%-os csökkenésében jelentkezett, ami egyben azt is jelenti, hogy az így keletkezett többlet a világpiacokra került. Így a térség részesedése a globális olajkereskedelemből – a kilencvenes évek átmeneti csökkenése után – jelenleg 15-17%-os szinten mozog, ami a nyolcvanas évekhez képest is jelentős, 4-6 százalékpontos növekmény.⁴ Ezen eredmények legjavát a kilencvenes évek rendkívül mély hullámvölgye után, a 2000-es évek elejétől kezdődően érték el. 2000 és 2010 között a régió exportnövekménye fedezte a globális keresletnövekmény közel 60%-át, egymaga lefedte a kínai importgyarapodás egészét. A különbség tehát a kül-gazdasági nyitás eredménye. A közhiedelemmel ellentétben, a szovjet gazdaságban az olaj- és gázexport nem töltött be meghatározó szerepet. Bár az 1973-as olajárrobbanást követően a keményvaluta-bevételek vonatkozásában szinte a legfontosabb tétellé vált, 1980-ban pedig az export kétharmada abból származott⁵ (csakúgy, mint jelenleg Oroszországban), mindez egy autarkias modellben zajlott le. Ezzel szemben ma már az ipar-ági fejlesztés legfontosabb szempontja az exportbevételek maximalizációja.

Mindez egy sor fontos következménnyel járt. Egyfelől a jelenségnek volt egy jelentős nemzetközi szintű, ágazati konzekvenciája. A régió termelésének ilyen meredek felfutása nem volt váratlan a nemzetközi olajiparban. A térséget a Szovjetunió felbomlása óta folyamatosan az egyik perspektivikus terjeszkedési területként, ún. „*frontier*” régióként tartották nyilván. Ugyanolyan perspektíva volt, mint a mélytengeri mezők, az arktikus térség vagy potenciálisan Irak. A régió egyszerre rendelkezett felmért és felméréstlen tartalékokkal, a nyugati technológia révén revitalizálható, már használatban lévő mezőkkel és bizonyos, koronként és országonként változó nyitottsággal a nemzetközi befektetők irányába. A 2000-es évek elejével kezdődően éppen ezek a tartalékok léptek be a piacra, és növelték 2000 és 2012 között napi 8 millió hordóról 13,6 fölé a termelést. Ez a potenciál tette a kilencvenes évek első felében Kazahsztánt, a második felében a Kaszpi-tenger térségét és Azerbajdzsánt, a 2000-es évek elején Oroszországot olyan területté, ahol egyetlen komolyabb multinacionális cég sem engedhette meg magának, hogy ne legyen jelen. Mindegyik területen voltak sikertörténetek. Kazahsztánban a Chevron, Azerbajdzsánban és Oroszországban a BP fektetett be jelentős összegeket és járt kezdetben sikerrel. Az egy főre jutó közvetlen külföldi tőkebefektetések (FDI) tekintetében 1995 és 2006 között Baku és Asztana (1705 és 1402 USD) messze maga mögé utasította a posztszovjet mezőnyt, de még Oroszország is a negyedik helyen állt (435 USD),⁶ amiben nyilván meghatározó szerepet játszott az ásványkincsekre vonatkozó liberális hozzáállás. Egy rövid időre úgy tűnt, hogy a régió – ideértve a kétségtelenül habozó oroszokat is – nyugati világgazdasági rendbe való integrációjának egyik motorjává válhat az energetika.

Az olajárak emelkedése azonban egyszerre növelte a multinacionális cégek kockázati étvágját és a helyi olajnationalizmusok erejét. A nagy nyugati cégek és – egyre inkább – a náluk is eltökéltebb kínai vállalatok a korábbinál nagyobb fokú érdeklődést mutattak a részben még hozzáférhető posztszovjet készletek iránt, miközben a helyi fővárosok egyre keményebb feltételeket szabtak értük. Ebben a vonatkozásban a térség nagy exportőrei különféleképp viselkedtek.⁷

Oroszország a Szovjetunió felbomlását követően megőrizte az iparági háttér legjavát, és így kevésbé szorult rá a nemzetközi cégekre. Itt maradt meg az olaj- és gázipari vertikum a leginkább intakt állapotban, itt maradt messzemenően a legtöbb készlet, legfőképpen a már üzembe állított kapacitás és exportinfrastruktúra, a kiszolgáló ipari potenciál zöme. Oroszország korántsem volt annyira ráutalva a külső segítségre, mint a többi posztszovjet tagállam. Az iparágat így az új orosz elit privatizálhatta, és a 2000-es évektől kezdődően már ez az új tulajdonosi osztály próbálta a nyugati módszereket és megoldásokat elsajátítani. A technológia és a *know-how* átvételében a tulajdonosi tényező nem feltétlenül volt perdöntő. A teljesen oligarchikus irányítású Jukosz ugyanazt tette a 2000-es évek elején, mint a félig nyugati BP–TNK az évtized közepén, illetve a teljesen állami Rosznyeft a Vankor-olajmező esetében az utóbbi években. Nyugati termelési módszerek átvételével, szolgáltató cégek *know-how* transzfere révén új serkentési eljárásokat alkalmaztak a régi mezőkön, illetve bevonták a termelésbe a még a szovjet korszakban felfedezett, de fel nem tárt készleteket. Tulajdonképpen épp ezen orosz iparági közeg megléte, orosz tulajdonban maradása és adaptációs képessége volt az egyik fő oka annak, hogy a későbbiekben a putyini rezsim „be tudta zárni” a nyugati tulajdonosi körök előtt a kapukat. A kilencvenes évek belterjes privatizációja teremtette meg a széles körű olajnationalizációs kampány lehetőségét. Mihail Hodorkovszkij 2003. októberi letartóztatása és az azt követő két-három évben alkalmazott iparági szabályozás lényegében ellehetetlenítette a nyugati cégek további térhódítását. Ezt ugyan éles nemzetközi kritika mellett, de – a szahalini PSA-koncessziók elvételétől eltekintve – a külföldi tulajdonosi érdekek érdemi csorbulása nélkül, viszonylag simán végre lehetett hajtani. A BP–TNK-nak az (állami) Rosznyeft általi 2013-as felvásárlása e vonatkozásban talán szimbolikus záróakkordja is lehet e folyamatnak.

Kazahsztán ellenben már a kezdetektől jobban rá volt utalva a külföldi cégek jelentette technológiai és tőke-transzferre. 1992-ben egy bizonytalan szuverenitású entitás, jelentős tartalékokkal, de érdemi termelés nélkül, tőke és technológia híján nem tehetett másként, mint hogy szorosan együttműködik a külföldi cégekkel. A Chevron és az Exxon tengizi koncessziója, részben a kései szovjet kormány döntéseként, a kazah olajipar zászlóshajójává vált a kilencvenes években, nem mellékesen implicit amerikai támogatást teremtve a nemzeti függetlenség megőrzése szempontjából. Ettől kezdődően azonban a kazah kormány is igyekezett a készleteiért folyó versenyt a maga javára fordítani. Ma már a kínai CNPC is akkora termeléssel rendelkezik Kazahsztánban, mint

a Chevron,⁸ a bonyolult, de méretét tekintve hatalmas Kasagan *off-shore* mezőt pedig az ENI vezette konzorcium tárja fel. Ugyanakkor ma már a kazah állami tulajdonú KazMunaiGaz a legnagyobb termelő az országban, és 2007 óta egyre nyilvánvalóbb a külföldi cégekkel szembeni szigorúbb kormányzati gyakorlat.⁹

Azerbajdzsán ehhez képest csak nagyon korlátozott számú és bonyolult geológiájú készletekkel rendelkezett, ahol egyetlen jelentős olajmezőt, az ACG *off-shore* mezőt tállták. Így Baku mozgástera a viszonylag szerényebb tartalékok és a magas kitermelési költségek miatt rendkívül szűkös. Lényegében a BP-vel és annak különböző konzorciumi társaival együttműködve termel vagy készül feltárni új készleteket. Nem véletlenül itt az egyik legkedvezőbb a befektetési rezsim: tulajdonképpen PSA-szerződések révén működik az azeri olajipar. Bár itt is jelen van az önállósodás vágya és a nemzeti olajvállalat (SOCAR) szerepének növelése, ezek a törekvések leginkább a gáziparban és ott is csak korlátozott mértékben tűnnek reálisnak.¹⁰

Türkmenisztán Szaparmurat Nyijazov 2006-ig tartó elnöksége alatt a teljes elszigetelődés politikáját választotta. Ennek megfelelően, gáziparát önerőből fejlesztette, és elmentében a többi állammal, fennmaradt az oroszoktól való magas fokú tranzitfüggés is. Ezen változtatott az új vezetés egy, a kínaiakkal kötött hatalmas ügylet keretében. E szerződés alapján Peking nemcsak új termelési bázist hozott létre az országon belül, de rendkívül gyorsan kiépítette az azt Kínával összekötő gázvezetékrendszert is. Ennyiben Türkmenisztán az energiapolitikáját tekintve igen sarkosan diverzifikálta exportját, és a jövőben a kínai jelenlét, a kitermelés felfuttatásával párhuzamosan, feltehetően csak erősödni fog.

A posztszovjet térség olajtörténete összességében megfelel a globális trendeknek. A kilencvenes évek nemzetközileg is a politikai szempontok, a privatizáció és a gazdasági nyitás időszaka volt az energiaiparban. Külföldi, legfőképp nyugati vállalatok a Közel-Keletet leszámítva szabadon növelhették készleteiket a perifériákon. Ugyanígy, a 2000-es években a növekvő olajár és az olajnationalizmus, a készletek feletti erősebb ellenőrzés és az azokhoz való hozzáférés korlátozása – még ha a szakirodalomban vitatott is a köztük lévő ok-okozati kapcsolat – hagyományos jelenség, amely megfigyelhető volt a hetvenes évek folyamán is. Kína gyors térnyerése sem tekinthető pusztán regionális jelenségnek: a Közel-Keleten, Afrikában vagy Latin-Amerikában is hasonló módszerekkel növelte befolyását és határon túli tartalékait.

Épp ez a globális trendekkel való párhuzam, ugyanakkor a helyi sajátosságok hiánya a feltűnő a posztszovjet országok esetében. Az olajnationalizmusok megerősödése, az exportőrök öntudatának növekedése és a megnövekedett külső érdeklődés volt éppen az a három tényező, amely felgyorsította a posztszovjet országok alternatív szövetségi rendszereinek a kiépítését. Visszatekintve a 2000 utáni évtizedre, az a legérdekesebb jelenség, hogy Oroszország ezt a folyamatot nem tudta vagy nem akarta megakadályozni. Epizódyszerűen természetesen kimutathatóak bizonyos feszültségek. A 2008-as

orosz–grúz háború mellékesen értelmezhető Bakunak küldött figyelmeztetésként is, hiszen az orosz csapatok lebombázhatták volna az azeri jólét forrását jelentő olajexport-vezeték. A 2009-es orosz–törkmén „gázháború” is felfogható az Asgabat kínai orientációja miatti markáns orosz figyelmeztetés jeleként. Azonban tény, hogy az energetikai értelemben vett „dezintegráció” lezajlott, és Moszkva ezt elfogadta. Pedig Kína megnövekedett „energiaétvágya” vagy a nyugati fővárosok növekvő figyelme csak nehezen volt összeegyeztethető a szintén megizmosodó putyini Oroszország regionális elképzeléseivel.

Mindazonáltal a posztszovjet „*frontier*” vonzereje mára, majdnem húszévnyi csillogás után, jelentősen csökkent. A szovjet örökségként visszamaradt, könnyen hozzáférhető készletmennyiséget az iparág feldolgozta, az új tartalékok és így az új termelés biztosan nem lesz olcsó. A politikai kockázatok nem csökkentek, miközben az iparág lényegében zárt. Olaj esetében az érdeklődés ma már erősen mérsékelt, földgáz iránt – leszámítva a kínai és távol-keleti cégeket – minimális. A posztszovjet termelés elérte a csúcst, és nagy kérdés, hogy a jelenlegi rezsimben miként fogja tudni kezelni az évtized végétől törvényszerű termeléseszkökenést és a változóban lévő globális nyersanyagipari konjunktúrát. Amennyiben a helyi kormányok nagyobb arányú nyugati befektetést kívánnak megnyerni maguknak, azt már aligha lehet a mostani vagy akár a korábbi befektetési rezsimekben elérni.

Mindez a jövőben fokozottan fogja érinteni a térség exportőreinek gazdasági kilátásait. Az egyszerre növekvő olajárak és exportvolumenek hatása hatványozottan jelentkezett a régió fővárosainak bevételeiben, gyakran látványosan megfordítva a posztszovjet recesszió folyamatát. Így például Oroszország esetében 2000 és 2008 között a szénhidrogénexportból származó éves bevétel 52,8 milliárd USD-ről 310,1 milliárd USD-re nőtt.¹¹ Jellemző, hogy az azeri ACG-mező és a hozzá tartozó Baku–Tbiliszi–Dzsejhán-vezeték megtérülését optimista számítások alapján is 30 USD/hordó alatti árszintre tervezték – ehhez képest már üzembe állításakor kétszeresen meghaladta ezt a szintet az olajár, és újfent a 100 dolláros határ körül ingadozik. Azerbajdzsán 1999 és 2009 közötti, éves GDP-növekedési üteme, nem véletlenül, meghaladta a 15%-ot.¹²

Önmagában a magasabb növekedési ütem nem csupán a posztszovjet termelők kiváltsága volt. A térség összes országának bruttó összterméke alacsony bázisról, erőteljes ütemben növekedett (*recovery growth*) a 2000-es évek elejétől. Ugyanakkor, éppen a járadékos bevételek aránytalan növekedése miatt, az exportőrök esetében e hozadék legjava a központi kormányzatoknál csapódott le. Nem véletlen, hogy egyetlen exportáló országban sem következtek be a térségre jellemző színes forradalmak. Ellenkezőleg, a korábbi labilis kormányzati helyzet stabilizálódott, a külső pénzügyi és egyéb függés megszűnt, nagyarányú fiskális expanzióra és szociális konszolidációra nyílt lehetőség, és ezen országok jelentős pénzügyi tartalékokat halmoztak fel. Oroszország 2013 közepén 188,5 milliárd USD (a 2012-es GDP 9,3%-a), Kazahsztán 88,9 milliárd USD

(45,3%), Azerbajdzsán 34,1 milliárd dollár (49,6%) felett rendelkezett a különböző szu-
verén alapjaiban.¹³

Ugyanakkor hiba lenne egységesen posztszovjet olajipari monokultúrákról beszél-
ni. Azerbajdzsán esetében ez azonban igaz: 2008-ban a szénhidrogénszektor a bruttó
hazai össztermék 52,7%-át adta, ami nemzetközileg is az élvonalba helyezi az országot.
Azonban mind Kazahsztánban, mind Oroszországban a nagy lélekszámú lakosság, a
viszonylag diverzifikáltabb ipar miatt ezek az arányok alacsonyabbak (21,8%, illetve
22,5%).¹⁴ Ez még akkor is igaz, ha ez utóbbiak esetében a feldolgozóipar bizonyos ága-
zatainak, pl. a kohászatnak, műtrágyagyártásnak, vegyiparnak a versenyképességében
meghatározó szerepet játszanak a nemzetközi mércével alacsony energiaárak. Azon-
ban az kétségtelen tény, hogy az energiaszektor az elmúlt évtizedben markánsan nö-
velte a GDP-ben való részesedését, és ennél is magasabb arányban a külkereskedelem
és a költségvetési bevételek terén. Ellentétben tehát a hatalmi rezsimek modernizáci-
ós-diverzifikációs narratíváival, a nemzetgazdaság ráutaltsága az energiaexportra – és
ezáltal a nemzetközi árkonjunktúrákra – folyamatosan és markánsan nőtt.

A kérdést éppen ezért indokoltabb inkább fordítva feltenni: milyen fejlődési pers-
pektívát szolgáltatnak a nagyobb népességszámú országok számára az energetikában
rejlő lehetőségek? Ezen országok többsége a járadékos iparágak révén érte el a mai gaz-
dasági fejlettségi szintjét, ami a külgazdasági függés növekedésével és az uralmi for-
mák konzerválódásával vagy modernizációjának lassulásával járt együtt. A meglévő
modell lassan elérte határait, az energiaszektornak a további növekedésre való képessé-
ge erősen kétséges. A gazdasági fejlettség és a politikai rezsim közt feszülő inkonzisz-
tencia (az ún. „*Middle Income Trap*”) adja e társadalmak feltételezett sérülékenységet és a
korábbi, brezsnyevi „pangással” vont párhuzamok létjogosultságát. Mostanra az orosz
gazdaság növekedése a csúcson lévő olajbevételek ellenére leállt, Azerbajdzsánban a
jelek szerint nincs több olaj, és 2030-ra a termelésük várhatóan a 2000-es szint körülire
esik vissza.

Hiba lenne ugyanakkor közvetlen összefüggést feltételezni a rezsimek stabilitása és
olajjövödelme között. Az Arab-öböl menti konzervatív monarchiák már eddig is több
olajárciklust átvészelték, míg más, pl. a latin-amerikai rezsimek nagyfokú korrelációt
mutattak az olajbevételeik alakulásával. Kazahsztán és Azerbajdzsán képes volt fenn-
tartani a kormányzati folytonosságot a különböző árciklusokban, ugyanakkor Orosz-
ország esetében sem feltétlenül perdöntő a putyini „szerencse”. Ugyancsak pusztán
makrogazdasági szempontból pl. Oroszország előtt nyitva áll a nagy belső piac és ma-
gas aggregált kereslet, illetve a kelet-közép-európaival részlegesen egyező feldolgozó-
ipari potenciál kombinációjára épített fejlődési pálya, amit az orosz elit a maga mód-
ján a WTO-csatlakozás kapcsán igyekezett is kihasználni. Így a nemzetközi olajár és
a rezsimek stabilitása közt vont ok-okozati kapcsolatot bizonyos óvatossággal indokolt
kezelni.

A nemzetközi politika másik látványos változása, hogy az említett három posztszovjet alrégió belül, leginkább a nyugati FÁK esetében, az energiakereskedelem egyértelműen a politikai nyomásgyakorlás eszközévé vált. Mivel ott többnyire termelő–fogyasztó relációk vannak, már önmagában a Szovjetunió szétesésének a ténye, a korábbi donorpozíciók nemzetköziesedése eleve függőségi viszonyokat teremtett. Ez a változás pedig makrogazdasági értelemben, globális összehasonlításban példátlanul radikális volt.

A posztszovjet régió húsz év alatt a második világból a harmadikba zuhant. A Szovjetunió szocialista ipari hatalmából egy világgazdasági értelemben jelentéktelen, a világ GDP-jének alig több mint 3%-át adó térséggé vált. A visszaesés azonban a régió egyes országai számára különböző volt. Az energiatermelőknek a csökkenő belső fogyasztás és a világgazdasági nyitás révén lehetőségük nyílt az exportőri pozíciókra, és ez biztosította a középkategóriában való megkapaszkodásukat. Oroszország az egy főre jutó GDP tekintetében nem marad el érdemben a visegrádi átlagtól, és dimenzionálisan a többi exportőr is csak egy szinttel van lejjebb.¹⁵ Ehhez képest Belarusz kivételével a legtöbb importőr számára nem volt, ami kompenzálhatta volna a szabadesést, és ezen indikátor tekintetében Európa legszegényebb országai közé kerültek.¹⁶

Ezt a visszaesést azonban arányaiban nem követte az energiafogyasztás csökkenése. A szovjet tervgazdaságban az energiának tulajdonképpen nem volt ára, miközben az iparpolitika éppen a nagy *input*-igényű nehézipart, a lakossági fogyasztásban pedig a kisebb tőkeköltségű és alacsony energiahatékonyságú megoldásokat részesítette előnyben. Ezt kapták örökül mind a termelők, mind a fogyasztók. Eurázsia nem OECD-tagországaiban (ami súlyánál fogva majdhogynem azonos a posztszovjet régióval) 2010-ben 5,3-szer több energiára volt szükség egységnyi GDP előállításához, mint az OECD-régióban. Energiahatékonysági szempontból a térség globális összevetésben is a legrosszabb mutatókkal rendelkezik, jócskán maga mögé utasítva Kínát, Afrikát vagy a Közel-Keletet. Ennek következményei az exportőrök esetében értelemszerűen kevésbé jelentkeznek, legfeljebb a potenciális exportvolument csökkentik. Azonban az importőrökre ez a cserearányromlás közvetlenül a külgazdasági mérlegre zúdult, amit csak tovább fokozott a 2003-tól bekövetkezett olajárrobbanás. Mindez azt jelenti, hogy jelenleg pl. Ukrajna a teljes energiafogyasztásának arányaiban ugyanakkora részét fedezi gázimportból, mint Magyarország, de mégis nemzetgazdasági értelemben durván háromszor annyit, GDP-jének 8%-át fizeti érte. Ezt is csak egy javuló energiahatékonysági tendencia révén sikerült elérnie. Az egész posztszovjet térségnek (a balti államok nélkül) a csúcstól jelentő 1990-es szinthez képest 2012-ig durván 27%-os visszaeséséhez mérve Ukrajna teljes energiaszükséglete 54%-kal, Belaruszé 32%-kal csökkent.¹⁷

Éppen ezért a makrogazdasági kényszereket a termelő–fogyasztó relációkban nem lehet eléggé túlbecsülni. Bár a külső megfigyelő számára gyakorta orosz diktátumok sorának tűnik a nyugati FÁK energiapolitikai reláció, a jelenlegi nemzetközi árszint

– függetlenül az import forrásától – akut fenntarthatósági kérdés pl. Kijevben vagy Minszkben. Ezen országok számára hosszabb távon ezek az árak a makrogazdasági elviselhetőség határán vannak, jobbra annak fenntarthatatlan oldalán. Az orosz–ukrán relációban a 2010-es harkovi flottaegyezményben adott viszonylag csekély orosz gázárengedmény az ukrán bruttó hazai össztermék durván 2,5%-át tette ki. Az erről való lemondás gazdasági értelemben Kijev számára nem biztos, hogy lehetséges, politikailag pedig szinte biztosan nagyon nehéz. Az Oroszországtól való függetlenedés, a szuverenitás fenntartása és az energiaszámla kifizetése még mindig nagyon költséges vállalkozás e társadalmak számára.

Az oroszokkal való, gyakran politikai jellegű alkudozás tehát már csak ezért sem pusztán választás, hanem sok tekintetben kényszer. Az alternatíva ugyanis nagyon gyenge. Az importdiverzifikáció lehetséges ugyan, hiszen jelenleg az európai piaci árszint némileg alacsonyabb Ukrajna vagy Moldova számára, mint az orosz. Azonban makrogazdasági értelemben az így elért megtakarítás kevesebb annál, hogy megoldja a problémát – miközben értelemszerűen lemondának annak politikai úton való rendezésének lehetőségéről. A piac nincs tekintettel ezen országok költségvetési, fenntarthatósági állapotára, ellentétben Moszkvával, amely számára ez felelősség és fontos szempont is egyben. Belarusz, amely eleve nem próbálkozott ilyen módon elszakadni Oroszországtól, ma is a német árszint kevesebb mint kétharmadáért importálja a gázt.¹⁸ Az orosz import kiváltása az energiahatékonyság növelése és a belső készletek feltárása révén elvileg lehetséges. A Nemzetközi Energiaügynökség számításai szerint Ukrajna fokozatosan, egy-másfél évtized alatt kiiktathatná a teljes orosz gázimportot.¹⁹ Azonban egy energiahatékonysági program nem feltétlenül van ezen államigazgatások által reálisan elérhető kompetenciák szintjén – kiváltképp a közületi-lakossági szektorban –, miközben igencsak tökeigényes vállalkozás. A belső termelés felfuttatása életszerűbb, és erre az ukrán elit az utóbbi időben törekszik is, egyelőre érdemi eredmények nélkül.

Az uniós közeledés által kínált perspektíva és a Nyugat részéről érkező transzferek szintén nem arányosak a potenciális nyereséggel. Az ENPI vagy az egyéb nyugati segélyprogramok keretösszege dimenziókkal marad az ukrán lakossági árszubszenciák alatt. Ennyiben, ha Moszkva lojalitási kérdésként értelmezi a gázárengedmények ügyét – márpedig értelemszerűen nem is tehet másként –, akkor a nyugati relációban felkínált segítség nagyságrendileg is elmarad csak ezen egyetlen, energetikai aspektusban jelentkező potenciáltól. Az orosz gáz kérdését nagyságrendileg egyedül az IMF által nyújtott hitelprogramok mértékéhez lehet hasonlítani.²⁰ A kondicionalitásuk azonban jellemzően más. Míg az IMF költségvetési kiigazítást és fájdalmas, törvényszerűen népszerűtlen intézkedéseket igényel, az orosz követelések esetenként kevésbé érintik a politikai rezsim rövid távú túlélését. Ez nem azt jelenti, hogy azok ne lennének konfliktushordozók, vagy hogy Moszkva könnyebben teljesíthető igényeket fogalmazna meg. Belarusz esetében a gázárengedmények az orosz tulajdonosi pozíciók erősödését

hozták, egy sor külpolitikai engedmény mellett. Azonban ez a privatizálatlan és magántulajdonosi csoportoktól mentes rezsimre nézve nem jelentett rövid távú kockázatot, így Lukasenko számára az orosz ultimátum elfogadása is a könnyebb választás lehetett. Az ukrán vagy a moldáv helyzetben, ahol a helyi oligarchikus csoportok támogatása perdöntő lehet, a hatalmi játszma nyílt, az ideológiai kondicionálás – talán nem véletlenül – erősebb, és a nacionalista diskurzusok számára a tulajdonosi pozíciókról való lemondás érzékeny kérdés. Az e klánok érdeksérelmére lezajló orosz térnyerés sokkal komplexebb kihívást jelent a helyi elit számára.

Ez okból kifolyólag a térség nagyfogyasztói számára az orientációs lavírozásban, a többvektorú külpolitikában az energiaszámla kérdése fontos peremfeltétel. Amíg Moszkva ezt a kérdést nem forszírozta és – részben a tranzitráutaltság miatt, részben a reciprocitásban bízva – nem kívánta az európai szintre emelni a gázárakat, Kisinyov és Moldova több szabad diplomáciai vegyértékkel rendelkezett. A mai helyzet alapján azonban e kormányzatok számára az energiafüggés makrogazdasági terhei a jövőben hosszabb távon csak két külső peremfeltétel legalább egyikének megléte esetén finanszírozhatóak: 1) kedvező világ gazdasági cserearányok, azon belül is alacsony energiaárak mellett; 2) a régió magasabb nemzetközi reprezentációja és az abból fakadó magasabb külföldi transzferek révén, ami jobbra konfliktusos orosz–nyugati relációt feltételez.

Politikai szempontok – a reintegráció változó kontextusa

Miért tolerálta a putyini Oroszország a régió energetikai diverzifikálódását? Az egyik életszerű válasz, hogy az orosz politikai konszolidáció, illetve maga Putyin elkésett. Az ezredfordulón, hatalomra jutásakor, a legtöbb esetben már előrehaladott állapotban voltak a szektorális nyitások, és magas volt a külföldi befektetők befolyása. Kazahsztán ebben a vonatkozásban egyértelmű eset, de a legtöbb szerződést Azerbajdzsánban is már 1994–96-ban aláírták. Türkmenisztán volt az egyetlen, amely a putyini időszakban hajtott végre sikeres orientációváltást. Ez azonban egyfelől egy éles orosz–türkmén konfliktussal párhuzamosan zajlott le (2009-es orosz csapelzárás), másfelől Asgabat mindvégig zárt politikai rezsim maradt, ami egyfajta Moszkvától való védelmet jelentett. A régió államainak tehát már ekkor nehézsúlyú patrónusai akadtak.²¹ Kazahsztánban amerikai cégek voltak jelen, Azerbajdzsán esetében is egyértelmű volt az angolszász befolyás, míg a türkmén esetben sem lehetett volna elválasztani a kérdést a közép-ázsiai kínai jelenlét erősödésétől. Így sokkal célravezetőbb volt elfogadni az addigra kialakult helyzetet és növelni az orosz reprezentációt ezekben a folyamatokban. Ez egyformán jelenthette a helyzet kényszerű orosz elismerésének egyfajta kooperatív álláspontként, megengedő gesztusként való kommunikációját (mint arra kísérlet

történt a Baku–Dzsejhán-olajvezeték megépítésekor) vagy a folyamatok szektorális eszközökkel történő lassítását (amire valószínűleg jó példa a Nabucco–Déli Áramlat közti verseny vagy a Kínába irányuló kazah olajvezeték ügye).

Ugyanakkor ezek a konkurens szektorális megoldások aligha tekinthetők pusztán külpolitikai lépéseknek. A posztszovjet exportőrök között éles ágazati verseny zajlik az egyes piacokért. A Nabucco és a Déli Áramlat rivalizálása a balkáni, kelet-közép-európai és a német-osztrák-olasz gázpiacért folyt, amely a Gazprom hagyományos felségterületét jelenti. A Kínába irányuló kazah olajexport egy olyan időszakban indult el, amikor Moszkva is erőfeszítéseket tett saját távol-keleti olajexport-infrastruktúrája kiépítésére, míg a türkmén gáz kínai exportja átmenetileg jócskán csökkentette a hasonló orosz gázvezetéktervekre vonatkozó kínai érdeklődést. Ilyen feltételek mellett nagyon nehéz eldönteni, hogy mi vezérli Moszkvát: egy neorealista külpolitikai törekvés a régió feletti dominanciája megőrzéséért vagy a vadkapitalista pénzhőség a járadékokért és bevételeinek maximalizálásáért. Ugyanez a kérdés merül fel az orosz-nyugati FÁK kapcsolatrendszerben. 2009-ig az utóbbi országok árképzése érdemben különbözött az európai piacokétól. 2005-ben a Gazprom „távol-külföldi” (nem FÁK) átlag exportára 192,4 USD/ezer köbméter volt, miközben Ukrajna 50, Belarusz 47, Moldova 54 dollárért kapta a gázt.²² A Gazprom Putyin által kinevezett menedzsmentje a kezdetektől a „héják” közé tartozott, hiszen a velük szemben támasztott politikai elvárás a bevételmaximalizáció volt, ami adott esetben ellentmondott a korábbi – a FÁK-on belüli kapcsolatokban folyamatosan megalkuvó – orosz politikai irányvezetéssel.

Az üzleti és a politikai szempontok ezen elegyében a fordulóponthoz kétségtelenül a 2004–2005-ös időszakban, az orosz–amerikai kapcsolatrendszer megromlásakor és a színes forradalmak idején következett be. Bár már korábban is történtek változások a putyini FÁK-politikában – a multilaterális megoldások helyett a bilaterális relációk értékelődtek fel, előtérbe kerültek a tulajdonosi, gazdasági kérdések –, a Kreml alapvetően a helyi politikai elitek jóindulatára, a pozitív ösztönzőkre is hagyatkozva próbálta elérni a céljait. A politikai érdek tompította a gazdasági megfontolások súlyát, és Moszkva nem élte ki az energetikai kapcsolatokat. A Grúziában, Ukrajnában, majd Moldovában lezajlott politikai őrsváltások azonban meggyőzték az orosz vezetést, hogy a hála és a helyi kormányzatok illékony fogalmak, amelyek miatt a gazdasági önérdék korábbi politikai fékjeit nem célszerű fenntartani. Ez vezetett a tranzitháborúhoz és a gázreláció európai normáknak megfelelő átalakításának orosz kikényszerítéséhez. Ez külpolitikai értelemben sokkal nagyobb fordulat volt, mint gazdasági szemszögből; az ágazati logika alapján épp az a kérdés, miért húzódnak ilyen sokáig ez az ügy.

Mindez bizonyos kérdéseket vet fel a helyi vezetések – ideértve Oroszországot is – reintegrációs elkötelezettsége kapcsán. Más termelők esetén az a jellemző, hogy minél meghatározóbbak az energiaexportőr pozíciók a nemzetgazdaságban és a politikában, annál kevésbé indokolt reintegrálni egy országot. Hiszen a reintegráció komplementer

gazdasági struktúrákat, méretgazdaságossági megfontolásokat, közös biztonsági percepciót és ráutaltságot feltételez. Ehhez képest éppen az Egységes Gazdasági Térséghez (EGT) csatlakozott Kazahsztán exportjában csökkent 1995 és 2006 között az egyik legnagyobb mértékben, durván harmadára a FÁK és azon belül is az orosz részesedés.²³ A feldolgozó és a fogyasztó ágazatokban a multinacionális tőke szerepe korlátozott, azt a nemzeti tőke uralja, erős ellenérdekeltséget, de legalábbis komplex attitűdöt teremtve a piacok egyesítése-egységesítése iránt. Nem lebecsülve az azeri és főleg a kazah főváros biztonsági együttműködését Moszkvával, látni kell, hogy napjainkra mindkét országnak a líbiaival nagyságrendileg megegyező szerepet sikerült betöltenie a világ szénhidrogén-ellátásában. Stabilitásuk és biztonságuk ma már korántsem egy elvont, nemzetközi jogi fogalom, hanem „hús-vér”, globális energiapolitikai imperatívusz. Így a mai feltételek mellett zajló esetleges vagy tényleges reintegrációjuk már korántsem olyan meghatározó súlyú kérdés, mint lett volna a jecini időkben: sokkal inkább az Oroszországgal fenntartott kapcsolatuk egyik hangsúlyos szála, mintsem általános külpolitikai, külgazdasági elköteleződés. Kazahsztán éppen azért maradhatott mindvégig az Oroszország vezérelte reintegrációk egyik fajsúlyos szereplője, mert a köztük lévő kapcsolatok folyamatosan gyengültek, az sosem jelentett korlátot a nemzeti elit berendezkedésében.

A nyugati FÁK képezte alrégióban a helyzet sok tekintetben más. Egyfelől a helyi fővárosok számára a reintegráció az energiaimport meghatározó súlya miatt elválaszthatatlan a gázárak kérdésétől. Moszkva számára ez az ügy hasonlóképp a jóléti paradigma, a nemzetgazdasági bevételek szintjének egyik markáns kérdésévé vált, jócskán megnehezítve a politika vezérelte reintegráció folyamatát.²⁴ Putyinnak érdekeltté kellett tennie saját, a politikába magasan beágyazott gazdasági érdek- és energetikai csoportjait a folyamatban, meg kellett indokolnia, hogy miért engedi át a nemzetgazdasági járadék jelentős részét ezeknek az országoknak. Nem véletlenül, a reintegrációs folyamattal párhuzamosan, esetenként azzal ellentétesen, az elmúlt tizenöt évben folyamatosan erősödtek a tulajdonszerzési törekvések. Belarusz esetében egyszerre van jelen a vámuniós argumentáció – amely elvileg előnyös a versenyképtelen helyi gazdaság számára – és az energiaárak kapcsán meglévő nyomásgyakorlás az orosz tulajdonosi pozíciók erősítése érdekében. Itt nemcsak a jobbára már megszerzett helyi energetikai infrastruktúráról van szó, hanem az azon túlmutató, de sok esetben éppen a viszonylag alacsony importárak jelentette transzferok révén életben maradt feldolgozó ágazatokról (műtrágyagyártás, vegyipar, kohászat) is.

Ukrajnában és Moldovában a helyzet kiéleződéséhez nagyban hozzájárult az európai integrációs perspektíva megléte és kritikus fázisba jutása. Az európai szomszédságpolitika (ENP), illetve az annak keretében felkínált társulási és átfogó szabadkereskedelmi egyezmények (DCFTA) válaszút elé állítják ezeket az országokat. Számukra a mostani választás a húsz éve kerülgetett dilemmában való döntéskényszert jelent.

Az európai szabadkereskedelmi övezethez való csatlakozás lemondás az eurázsiai integrációról, erősen negatív üzenet Moszkvának. Mindez átalakítja az energetikai dialógusok kontextusát is, hiszen a kettő eddig kimondatlanul is együtt jelentkezett. Így volt ez Belaruszban is, ahol a gáz- és olajárengedmények egy jelentős része a vámuniós tagságból kifolyólag jelentkezik, akárcsak Grúziában, amely az azeri export beindulása révén felszámolta az orosz kereskedelmi relációt, így szabadon lobbizhatott az uniós szabad kereskedelemért. Ukrajna ezzel szemben egyszerre próbálja elhagyni a poszt-szovjet kereskedelempolitikai régiót és fenntartani a korábbi árdialógust Moszkvával, ami járatlan, ma még ismeretlen út a térségben. Mindez valamennyi szereplő számára új helyzet, még bizonyos fókig az abban közvetlenül nem részes Európai Uniónak is.

Európai kitekintés

Az EU–Oroszország energiadialógus a korai putyini időszakban párhuzamosan mozgott a teljes reláció általános állapotával. Akkoriban a szorosabb külpolitikai kapcsolatok együtt jártak a szektor részleges nyitásával, míg az évtized második felének fagyosabb hangulata és az azóta tartó elhidegülés kétségtelenül a szektorális konfliktusok növekedéséhez vezetett. Ugyanakkor az általános politikai klímán túlmenően az ágazati relációnak saját dinamikája is volt. Sőt, indokolt úgy fogalmazni, hogy a korábbi energetikai *status quo*t sokkal inkább az európai oldalról próbálják jelenleg újraértelmezni.

Tíz évvel ezelőtt az EU–Oroszország energetikai kapcsolatrendszer a maitól gyökeresen eltérő képet mutatott. 2003-ban az EU-15-ök fémjelezte Unió diverzifikáltabb ellátással és szegmentáltabb piacokkal rendelkezett, mint a mostani. Az energiapolitika nemzetállami hatáskör maradt, és Európa túlnyomó részén a nagyobb nemzeti cégek gondoskodtak az ellátásról. Mindenki az energiaimport-növekedésére számított, melyben kitüntetett helye volt a földgáznak és ennek révén az azt nagy mennyiségben leszállítani képes Oroszországnak. 2013-ig négy lényeges ponton változott meg a helyzet:

- az Unió kibővült egy sor kelet-európai állammal, ami mind ágazati, mind politikai oldalon felértékelte a kínálatbiztonsági megfontolásokat;
- lendületet kapott az európai energiapolitika, ami egyfajta funkcionalista válasz az Uniót érő iparági kihívásokra, és sok vonatkozásban felül kívánja írni a termelőikkel meglévő üzleti gyakorlatot;
- a globális piaci és az európai klímapolitikákból kifolyólag főleg a gáziparban dekonjunkturális hatások érvényesülnek, ami nyomás alá helyezi az orosz felet;
- az Unió belső gyakorlata az *acquis* részévé vált, így automatikusan elvárásként jelentkezik az európai perifériákon, így Ukrajnában, Szerbiában vagy Moldovában is.

A négy tényező közül kétségtelenül az európai energiapolitika megerősödése és az egységes piac kialakításának folyamata játssza a kulcsszerepet. Ennek nem volt deklarált célja az orosz függőség csökkentése vagy az alkupozíciók radikális átalakítása. Ellenkezőleg, mint az az Unió mérvadó dokumentumaiból kiderül,²⁵ az energiainport és a függőség növekedésére mint elkerülhetetlen fejleményre tekint Brüsszel, és – ennek megfelelően – törekszik a termelőkkel való párbeszéd javítására. Mindazonáltal az egységes piac megteremtése erős, szakpolitikai szintű beavatkozást jelent a villamos- és gázipari szegmensbe. Ez törvényszerűen a döntéshozók, jelen esetben a fogyasztók érdekeit tartja szem előtt, aminek következtében az egységes piac akaratlanul, illetve a közép-európai kormányzatok egy részének lobbija eredményeképpen tudatosan is érinti a termelői, többek között az orosz gázpiaci pozíciókat. Teszi ezt egy olyan ideológiai kontextusban és modellben, amelynek mintája az amerikai piac. Az uniós energiapolitika rövid távú, likvid kapacitás- és árakereskedelmi keretek kialakítására törekszik. Ez egy erősen piacorientált modell, amely a meglévő kötött, vertikális iparági struktúrák feldarabolásán alapul. Az Unió ilyen irányú funkcionista kísérlete – az ún. „harmadik csomag” – és az olajindexált gázárak tőzsdei megoldásokkal történő kiváltása törvényszerűen összeütközésbe kerül az Európában meglévő és azon kívüli vertikális cégek érdekeivel. Orosz esetben ez gyökeresen ellentétes az egész beruházási ideológiával, illetve exportárzási gyakorlattal, és a mostani piaci depresszió közepette kellemetlen alkalmazkodási folyamatra kényszeríti Moszkvát.

Éppen ezért a mostani elhidegülésnek van egy jelentős ideologikus aspektusa, amely csak részlegesen függ össze a külpolitikai trendekkel.²⁶ Az Unió belső piacépítése már korábban is hasonló konfliktusok egész sorát okozta: az EK-t és az EGK-t a Szovjetunió a fennállása utolsó napjaiig sem ismerte el legitim tárgyaló félnek, sem pedig az Unió bővítését olyan eseménynek, amely érintené a kelet-közép-európai országokkal meglévő szerződéses rezsimjeit. Ugyanakkor visszatekintve megállapítható, hogy ezek a kérdések idővel rendeződtek, és egyik sem vált stratégiai jellegűvé, hanem szakpolitikai szinten maradtak. Az sem újdonság, hogy e konfliktusok az új EU-tagok esetében politikaibb színezetet öltenek, és beépülnek a helyi transzatlanti, ugyanakkor Oroszország-szkeptikus vagy -ellenes narratívákba. Az uniós energiapolitikára jelenleg is sokan úgy tekintenek, mint ami kedvezőbb alkupozíciókat biztosít a régió számára a Gazprommal szemben, elősegíti a diverzifikációt és a függés csökkentését. Éppen ezért ma sem tudható egyértelműen, hogy ez a konfliktus milyen kimenetel mellett és milyen szinten fog rendeződni.

Az egyik legfontosabb kérdés magának az egységes piacnak a jövője. Az amerikai piaci modellnek volt két fontos peremfeltétele. Egyfelől az Egyesült Államok – bár a világ legnagyobb gázfogyasztója – Kanadát leszámítva sosem szorult érdemi importra. A mostani palagáz-forradalom mellett a közeljövőben ez így is marad, ami a nemzeti energiapolitika szuverén jellegét totalíssá teszi. Ezzel szemben az európai liberális

piacmodellnek nagyarányú és minden jel szerint növekvő importrautaltság mellett kellene kialakítania hasonló kereteket. Ez vagy azt feltételezi, hogy a globális gáziparban a termelők növekvő számban és növekvő volumennel lesznek jelen, tehát kínálati oldalon bőség lesz, vagy hogy a termelők jelentős hányada elfogadja az új szabályokat. Mindkettőre van esély. Kínálati oldalon egyre több LNG-exportőr jelenik meg, és Azerbajdzsán révén kisebb mennyiségben még új európai csöves beszállítás is jelen lesz. Ugyanakkor úgy tűnik, a holland és a norvég termelők teljes, az oroszok sokkal kisebb mértékben alkalmazkodnak az európai víziókhöz. Másfelől az amerikai modell egy likvid tőkepiacon, fejlett energiaipar mellett, vállalkozásbarát közegben jött létre. Mindez hiányzik az Unió esetében. Az európai energiaipar meglévő kereteit jelenleg úgy alakítják át, hogy vállalati és üzleti szinten nem egyértelmű az alternatíva, ami adott esetben lehetőségeket nyithat a jövőben a vertikálisan integrált, tőkeerős termelők számára. A mostani európai kísérlet kimenetelét éppen ezért korai lenne megítélni. Az európai egységes piac kiépítéséhez a 2008 után bekövetkezett gázpiaci bőség kedvező feltételrendszert teremtett, de az új rendszernek más gázpiaci ciklusokban is fel kell mutatnia életképességét. A hetvenes évek japán olajpiacán az akkor kibontakozott olajárrobbanás és kínálati szűkösség mellett pl. vissza kellett állni a korábbi liberalizáció előtti modellre.

Az orosz energiapolitika hasonlóképp önérdékvezérelt. Értelemszerűen a bevételi maximalizáció szempontjai dominálják, és az európai kontinens nem kínál számára érdemi perspektívát. Ennek oka egyrészt annak gazdasági lendülete, másrészt az imént említett szabályozási kockázata. Növeli e kockázatokat, hogy mind az orosz olaj-, mind a gázexport szinte teljes egésze a tágra értelmezett európai kontinensre irányul. Ez egyfelől garancia az európai ellátás vonatkozásában. Szinte a teljes infrastruktúra, az exportbevételek meghatározó hányada innen érkezik, ami az elkövetkező 20-30 évre egymáshoz láncolja a két felet. Mindazonáltal ez a függés Moszkva számára kényelmetlen és nem túl ígéretes. Nem véletlenül, akárcsak a globális energiaipar egésze, Oroszország is a Távol-Kelet, kiváltképp Kína felé fordul. Az olajipar már a 2000-es évek közepétől, a gázipar pedig jelenleg fokozott erőfeszítéseket tesz ezen exportirányok kiépítéséért. E fejlemények mérlege nem egyértelmű. Bár Moszkva a külgazdasági retorikában alternatívaként mutatja be a kettőt, az ország méreteiből adódóan ez csak korlátozott mértékben jelent volumenátirányítást. Olaj esetében ez mérsékelten jelen van – más tényezőkkel karöltve csökkenti az európai olajkínálatot, így drágulást okoz a fogyasztók számára. A gáziparban, éppen annak infrastrukturális kötöttsége miatt, ez nehezebb, sokkal inkább jelentheti a beruházási tevékenység csökkentését az európai oldalon.

Összességében jelenleg nem beszélhetünk érdemi európai–orosz energetikai dialógusról. Szemmel láthatóan mindkét fél számára kényelmetlen a függés jelenlegi foka, és nem sikerült a statisztikai értelemben nagyon magas egymásra utaltságot a

szak- és általános politika szintjén megfelelő bizalmi szintre juttatni. Jelenleg az „eurázsiai” energiarendszereket a korábbi évek lendülete hajtja előre, de ez a lendület fogyóban van. Európa a belső piaci reformjaival, míg Oroszország az olajipar reformjával, finomítói korszerűsítésekkel és a kínai piac kiaknázásával van elfoglalva. A felek közötti kereskedelem a gáz esetében stagnál, az olaj esetében már csökken, és kevés olyan érdemi szakpolitikai kérdés van, amelyben a két oldal egyetért. Ez a folyamat nem mentes a feszültségektől, de nem nevezhető egyértelműen negatívnak. Hosszabb távon a felek több lábra állása és a kölcsönös interdependencia csökkenése inkább üdvözlendő, kiváltképp a divergens politikai kurzusokat tekintve.²⁷ Az orosz szénhidrogénexport területén Európa kitüntetett helyét így is aligha éri fenyegetés, míg Oroszország továbbra is az egyetlen olyan hely marad az óvilág számára, ahonnan az a globális kínálati egyensúlytalanságok esetén nagyarányú többletimportra tarthat majd igényt.

Jegyzetek

- 1 PSA (*Production Sharing Agreement*): Termelésmegosztási Szerződés.
- 2 Részletesebben l. Thane Gustafson: *Wheel of Fortune – The Battle for Oil and Power in Russia*. London–Cambridge: Harvard University Press, 2012. 145–185. o.
- 3 Nem mellékesen, a kilencvenes évek közepén a teljes felhozatal 7 millió hordó/nap közelébe zuhant.
- 4 Ugyanakkor az általam használt *BP Statistical Review* adatai a volt szovjet blokk országait 1993-ig a Szovjetunióhoz sorolták, így ebben a százalékos adatban sem jelentkezik a szocialista blokkon belüli olajkereskedelem.
- 5 Marshall I. Goldman: „The Changing Role of Raw Material Exports and Soviet Foreign Trade”. In: *Soviet Natural Resources in the World Economy* (szerk. Robert G. Jensen, Theodore Shabad és Arthur W. Wright). Chicago–London: University of Chicago, 1983. 625. o.
- 6 EBRD-statisztika, idézi: *The Economic Aspects of the Energy Sector in CIS Countries*. Varsó: Center for Social and Economic Research, 2008. 71. o.
- 7 Részletes leírását adja a különféle posztszovjet tulajdonosi struktúráknak és makrogazdasági implikációiknak: Pauline Jones Luong – Erika Weinthal: *Oil is Not a Curse – Ownership Structure and Institutions in Soviet Successor States*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 425. o.
- 8 Jellemző, hogy ennek nagy része a kanadai PetroKazahstan megvételével került a kínaiakhoz.
- 9 Ekkor fogadta el a kazah parlament azt a törvénymódosítást, amely szerint a kormányzat egyoldalúan módosíthatja a kitermelési szerződéseket, ha azok veszélyeztetik a nemzetbiztonságot.
- 10 Az azeri és a kazah olajnationalizmus összehasonlításához l. Ryan Kennedy: „Privatization and Nationalization in Oil and Gas: Foreign Policy and Oil Contracts in Kazakhstan and Azerbaijan”. *University of Houston*, http://www.polsci.uh.edu/faculty/rkennedy/WorkingPapers_files/NUPIPrjct2011p.pdf. Letöltés ideje: 2013. augusztus 29.
- 11 Oroszországban az eleve nagy termelési mennyiség miatt a volumenhatás szerényebb volt, az említett időszakban csak 1,6-szoros. Az orosz Jegybank statisztikái szerint.
- 12 Kennedy: i. m. 10. o.
- 13 „Fund Rankings”. *SWF Institute*, <http://www.swfinstitute.org/fund-rankings/>. Letöltés ideje: 2013. augusztus 25.

- 14 Aitor Ciarreta – Shahriyar Nasirov: „Analysis of Azerbaijan Oil and Gas Sector”. *USAEE*, http://www.usaee.org/usaee2011/submissions/OnlineProceedings/Ciarreta_Nasirov-Article1.pdf. Letöltés ideje: 2013. szeptember 1. 5. o.; „Investment Climate and Market Structure Review in the Energy Sector of Kazakhstan”. *Energy Charter Secretariat*, http://www.encharter.org/fileadmin/user_upload/Publications/Kazakhstan_ICMS_2013_ENG.pdf. Letöltés ideje: 2013. július 12. 20. o.; *Топливно-Энергетический Комплекс России*. Moszkva: Insztitút Enbergetyicseszkoj Sztratyeгии, 2009. 59. o.
- 15 Az IMF folyóáras USD-ben mért 2012-es adatai szerint az egy főre jutó magyar GDP 19,638, az orosz 17,709, a kazah 13,893, az azeri 10,478 dollár volt. *International Monetary Fund*, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2013>. Letöltés ideje: 2013. szeptember 2.
- 16 Albánia 8,052, Ukrajna 7,374, Grúzia 5,930, Moldova 3,415, Tádzsikisztán 2,229 USD. Uo.
- 17 „Statistical Review of World Energy, 2013”. *BP*, <http://www.bp.com/en/global/corporate/about-bp/statistical-review-of-world-energy-2013.html>. Letöltés ideje: 2013. szeptember 1.
- 18 2012-ben 286 USD/ezer köbméter volt az ár.
- 19 „Ukraine–2012 Country Study” *OECD/IEA*, http://www.iea.org/publications/freepublications/publication/UK_Summaryplus.pdf. Letöltés ideje: 2013. szeptember 2. 34. o.
- 20 A 2008-as, 16,4 milliárd dolláros ukrán hitelkeret volt arányaiban a Nemzetközi Valutaalap által valaha is nyújtott legnagyobb egyedi hitelprogramja.
- 21 Az amerikai térférvést például már a ’90-es évek végére lezártnak tekinti Samuel Charap és Mikhail Troitskiy. Samuel Charap és Mikhail Troitskiy: „U.S.–Russia Relations in Post-Soviet Eurasia Transcending the Zero-Sum Game”. *Совет по Внешней и Оборонной Политике*, <http://www.svop.ru/files/meetings/m009313366376812.pdf>. Letöltés ideje: 2013. augusztus 30. 8. o.
- 22 *The Economic Aspects of the Energy Sector...*, 75. o.
- 23 Ludvig Zsuzsa: „Integrációs és dezintegrációs folyamatok a FÁK-térségben – gazdasági megközelítésben”. *Kelet-Európai Tanulmányok*, No. 3. (2008). 32., 35. o. Jellemző módon a másik két „dobogós” Azerbajdzsán és Örményország.
- 24 Az önérdek primátusa miatt Dmitrij Trenyin nem is tartja Moszkva törekvéseit birodalminak a posztszovjet régióban, sokkal inkább nagyhatalomként tekint arra. Dmitri Trenin: *Post-Imperium: A Eurasian Story*. New York: Carnegie Endowment for International Peace, 2011.
- 25 „Green Paper – Towards a European Strategy for the Security of Energy Supply. COM(2000) 769, November 2000”. *EUR-Lex.europa.eu*, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:52000DC0769:EN:HTML>. Letöltés ideje: 2013. augusztus 11.
- 26 A hagyományos intézményi problematikán túlmenően, miszerint az uniós, alanyiségében nehezen behatárolható funkcionális szükségképpen nehezen kezelhető, mind egy *hard-power*, mind egy üzleti gondolkodási rezsimben. Értelemszerűen Oroszország csakis stratégiai vagy üzleti módon reagálhat a számára kezelhetetlen európai szakpolitikákra, ami hordoz bizonyos eskzalációs potenciált a relációban. Adam N. Stulberg: „Eurasia’s Pipeline Tangle”. *Russia in Global Affairs*, No. 3. (2011). Elektronikus változat: <http://eng.globalaffairs.ru/number/Euriasias-Pipeline-Tangle-15337>.
- 27 A keleti nyitással szerzett többletjövedelem révén tartja fenntarthatónak az orosz modernizációt és növekedést Szergej Karaganov is, így nem tekinti azt Európától való elfordulásnak. Szergej Karaganov: „Игrom на Vosztoк”. *Global Affairs*, <http://www.globalaffairs.ru/pubcol/Idem-na-Vosztok-15547>. 2012. május 7.

Résumé

Diversification and Integration in the Post-Soviet Energy Sector

The post-Soviet energy landscape has been diversified. 20 years after the Soviet split up, exporters have already established their national production pattern, diversified transit routes and gained independency from each other. On the other hand, dependency has been growing in some particular producer-consumer relations, like between Russia and Western CIS states. This is mainly due to the low energy efficiency ratio and booming global oil prices. The gas import bills still constitute a major macroeconomic burden for these societies and open up political opportunities for Russian political, economic influence.